

УДК 94:355(477.5)«17»

DOI: 10.20535/2307-5244.58.2024.309228

О. Г. Сокирко

ORCID: 0000-0003-3841-9782

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка**О. Сокирко**Taras Shevchenko National University of Kyiv***ДРАГУНСЬКІ ФОРМУВАННЯ В ЗБРОЙНИХ
СИЛАХ ГЕТЬМАНЩИНИ СЕРЕДИНИ — ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ XVII СТ.***Dragoon Units in the Armed Forces of the Cossack Hetmanate
in the Middle — Second Half of the 17th Century*

Статтю присвячено появі, становленню та розвитку драгунських формувань в армії Гетьманщини. З'ясовано витоки та історичний контекст появи кінної піхоти, її організацію, тактику й участь у війнах. Формування драгунських підрозділів розпочалося в ході спроб гетьманів створити постійну армію в добу Козацької революції середини XVII ст. Організація, озброєння й тактика драгунів орієнтувалися на західноєвропейські взірці, з якими козацькі старшини були знайомі з часів Речі Посполитої, в армії котрої аналогічні формування виникли раніше. Через складність фінансування й підготовки цих відділів вони не дуже поширилися, залишившись в складі прибічної гетьманської гвардії.

Ключові слова: Гетьманщина, Річ Посполита, Мілітарна революція, драгун, військова справа, найманець, кавалерія.

The article is devoted to the appearance, formation and development of dragoon units in the army of the Cossack Hetmanate. The origins and historical context of the emergence of mounted infantry, its organization, tactics and participation in wars are clarified. The formation of dragoon units began during the hetmans' attempts to create a standing army during the Cossack Revolution of the mid-17th century. The organization, weapons, and tactics of the dragoons were based on Western European models with which the Cossack Officials were familiar from the time of the Polish-Lithuanian Commonwealth, in whose army similar formations arose earlier. The first units of dragoons were created during the reign of Bohdan Khmelnytskyi (1648–1657) and Ivan Vyhovskyi (1657–1659). Officers and sergeants for dragoon regiments were recruited from foreigners, and privates from deserters of the Polish and Lithuanian armies. However, most of the rank-and-file dragoons were recruited from among the free Ukrainians and Litvins. The armament of the dragoons consisted of short carbines, sabers and

pistols. The tactics of the dragoons provided for combined fighting in horse or foot formation. Dragoons performed the functions of combat units of the hetman's army and were also the hetman's personal guard. The payment of dragoons on average exceeded the payments of Cossacks and other categories of mercenaries; weapons and equipment were also much more expensive. Therefore, due to the difficulty of financing and training these formations, they did not become widespread. The Hetman's Treasure did not have enough funds to turn dragoon units into an independent military corps. The cost of providing foreign cavalry units, for which weapons and ammunition were purchased from abroad, the maintenance of foreign officers was too expensive. On the other hand, the stable staffing of these units was hindered by strong competition between the Central European states in the mercenary markets. Small dragoon units existed at the court of hetmans Ivan Samoilovych (1672–1687) and Ivan Mazepa (1687–1709). The successors of these hetmans finally abandoned the creation of dragoon units. Thus, the dragoon cavalry never developed into a full-fledged army, remaining only an exotic part of the hetman's guard.

Keywords: Cossack Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Military Revolution, dragoons, warfare, mercenaries, cavalry.

Постановка проблеми. В історії військової справи Європи XVI ст. ознаменувалося значним прогресом т. зв. «порохових технологій», котрі спричинили глобальні зміни в характері війн, тактиці та структурі сухопутних армій, які в сучасній історіографії називають «Мілітарною революцією». Вдосконалення ручної вогнепальної зброї й артилерії призвело до кількісного переважання піхоти над кавалерією та структурних змін у кожному з цих родів військ. Зокрема, в кавалерії європейських армій поступово виокремилися три основних види, котрі мали свою специфіку в тактиці, озброєнні й організації: 1) легку кінноту, 2) середню та 3) важку (Black, J. 1991, p. 8–10, 12, 14, 18–20, 27; Chauviré, F. 2021, p. 79–941). Легка кіннота (кροати, страдіоти, козаки, волохи та ін.) провадила розвідку, бойову охорону і рейди; важкоозброєна кавалерія (кірасири, рейтари) фронтально атакувала бойові порядки противника; нарешті середня (або лінійна кіннота), представлена драгунами й аркебузирами, фактично була кінною піхотою, яка на маршах пересувалася верхи, але бій вела в піших шикунаннях. На відміну від важкої та легкої кінноти з породистими кіньми, драгуни використовували будь-яких, придатних для верхової їзди, включно з обозовими й робочими селянськими кіньми, котрих за потреби можна було недорого купити або реквізувати в місцевих мешканців. Драгуни озброювалися полегшеними рушницями, карабінами та пістолетами з коліщатими й скілковими спусковими механізмами,

¹ Fighting Techniques of the Early Modern World (AD 1500 — AD 1763): Equipment, Combat Skills, and Tactics. 2006. New York: Thomas Dunne Books. P. 69–128.

що давали змогу вести інтенсивний вогневий бій. Їхнє озброєння доповнювали палаші або шаблі, а також короткі піки, котрі використовували в пішому бою; драгуни також мали шанцевий інструмент для зведення польових фортифікацій. У війнах XVII ст. роль драгунів, як універсального роду військ, значно зростає. Їх застосовували при штурмах і оборонах населених пунктів, як оперативний резерв, здатний до швидких дальніх маршів. У польових битвах драгуни були маневровим і вогневим резервом, який підтримував атаки важкої й легкої кавалерії, був її тактичним опертям (Chauviré, F. 2012, p. 95–138; Kurrelmeier, W. 1942, p. 421–434). У регулярних арміях XVIII–XIX ст. драгуни стали наймасовішим видом кавалерії.

В арміях держав Східної Європи ці тенденції оприявнювалися з певним відставанням і мали свою специфіку, пов'язану з переважанням у їхній структурі кінноти, яка традиційно діяла на відкритих лісостепових просторах у протистоянні з кримськими татарами й османами, війська яких також мали велику питому вагу легкої та важкої кавалерії. Водночас поширення війн із західними сусідами на межі XVI–XVII ст. портребувало нових військових формацій, взорованих на західноєвропейські зразки. Так, перші драгунські підрозділи з'явились у Священній Римській імперії в 1602–1603 рр., в армії Речі Посполитої — 1618 р., в Московському царстві — 1632–1634 рр. (Малов, А. 2023, с. 295–316; Wimmer, J. 1968, s. 25–28). В складі кварцяного війська Речі Посполитої драгунські полки й роти належали до формацій «чужоземського автораменту», створеного за правління короля Владислава IV (1632–1648). Організаційні засади цих контингентів копіювали голландські й імперські взірці. Їх істотно побільшало у війнах другої половини XVII ст., причому як у лавах коронної та литовської армії, так і в приватних військах магнатів (Гаврилук, І. 2013, с. 14–16).

Актуальність теми дослідження. Початок Козацької революції 1648 р. й створення станової автономії Війська Запорозького (Гетьманщини), котра розпочала затяжну війну за свій суверенітет, гостро поставили гетьманів та козацьку політичну еліту перед потребою створити постійну професійну армію, котра компенсувала б недоліки козацького війська. За взірці при її створенні було взято збройні формації «чужоземського автораменту», з якими козацькі полководці були добре знайомі (а частина з них навіть служила в них до 1648 р.) з часів війн проти шведів і турків першої половини XVII ст. Так у гетьманській армії постали піхотні (мушкетерські) та кінні (драгунські) підрозділи, котрі брали дієву участь у воєнних подіях періоду Руїни. Тож *метою* дослідження є з'ясувати шляхи й форми адаптації західноєвропейських військово-організаційних практик до воєнних потреб і реалій Гетьманщини на прикладі драгунських формувань. У контексті цієї проблеми слід з'ясувати: 1) час і обставини появи перших драгунських підрозділів у гетьманській армії, 2) специфіку їх комплектування,

організації, забезпечення й озброєння та 3) систематизувати відомості про характер і форми участі драгунів у бойових діях.

Джерельна база дослідження, котра дасть змогу вирішити завдання, складається, в першу чергу, з дипломатичного листування козацьких старшин із королівським двором і сенаторами, московськими й шведськими посланцями, звітів польських та московських шпигунів, що містять інформацію про стан гетьманського війська і його дії. Чимало інформації зосереджено в гетьманських розпорядчих актах — універсалах та листах, розписах витрат військового скарбу, документації гетьманських посольств. Важливі також нарративні джерела: рукописні «авізи» (новини), що циркулювали в Речі Посполитій як аналоги європейських газет, а також козацькі літописи й хроніки часів Хмельниччини та Руїни (зокрема, Літопис Самовидця), котрі подають реакцію сучасників на спроби гетьманів створити прибічне військо з «німців», як противагу козакам. По-своєму унікальним джерелом є щоденник шотландського найманця Патріка Гордона (1635–1699), котрий служив у драгунських формуваннях чотирьох східноєвропейських держав.

Аналіз історіографічної бази дослідження. В історіографії довго не приділялося спеціальної уваги професійним військовим формуванням у гетьманській армії. З певного часу виняток становили роботи В. Заруби та О. Сокирка, присвячені найманим військам Гетьманщини (Заруба, В. 1993, с. 232–257; Сокирко, О. 2006). Зокрема, в їх складі було виокремлено підрозділи «німців» (драгунів і мушкетерів), створених за правління Б. Хмельницького та І. Виговського (Сокирко, О. 2011, с. 246–268). Окрім того, драгунські підрозділи фігурували в дослідженнях, присвячених гетьманському надвірному війську (Сокирко, О. 2018). Контакти гетьманів із німецькими вербувальниками й перебування німців в українському війську було предметом досліджень Д. Оляничина, Ю. Мицика та В. Дятлова (Мицик, Ю. 1996, с. 150–160; Мицик, Ю. Дятлов В. 2002, с. 131–136; Оляничин, Д. 1927, с. 113–139; Оляничин, Д. 1931, с. 1–29). Істотною історіографічною проблемою є те, що в працях польських (П. Кролль) та російських істориків (І. Бабулін) гетьманські драгуни трактуються як «польські» частини, які Річ Посполита буцімто надсилала в Україну як союзницьку допомогу (Бабулін, І. 2009, с. 14; Kroll, P. 2009, s. 113–120). При цьому системного дослідження історії драгунських формувань в Гетьманщині, як прикладу трансферу західноєвропейських військових новацій, досі не існує.

Методологія та методики, застосовані в дослідженні, належать до базових дослідницьких практик, що застосовуються у вивченні мілітарних інститутів. Передусім це структурно-функціональний аналіз, котрий має на меті з'ясувати принципи організації (структура, кількість, комплектування, озброєння тощо) та функціонування (участь у війнах, тактика, взаємини з владою та цивільними) військових формувань на основі зібраного в джерелах

фактичного матеріалу. Також було використано елементи біографічного аналізу щодо персоналій офіцерів драгунських формувань; історико-порівняльний метод для виявлення специфіки західних запозичень в організації драгунів гетьманської армії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найраніші згадки про драгунів у гетьманському війську є хронологічними ровесниками перших згадок про набори «німців» часів Хмельниччини. Потреба в них диктувалася необхідністю мати під рукою постійний резерв добре підготованих вояків, котрий можна було б швидко залучити у воєнних операціях, де не вистачало сил козацького війська. З часом, очевидно, це доповнилося потребою мати краще дисципліновану й контрольовану військову силу, якої бракувало в стихійному повстанському війську. Козацька верхівка, значна частина якої нещодавно сама була в статусі найманців, добре усвідомлювала, що саме наймані формування якнайкраще відповідають цим вимогам. Оптимальним прикладом для розбудови професійної армії були «німецькі» формування коронного війська, добре відомі козацьким полководцям. Адже, попри значні витрати, яких потребувало їх утримання, німці були «рідними» носіями мілітарних практик, орієнтованих на найбільш передову як на той час лінійну тактику. Саме вони стали на певний час перспективною моделлю в розбудові постійної армії (Сокирко, О. 2002, с. 109–126; Сокирко, О. 2004, с. 141–147).

Завершення Тридцятирічної війни, що звільнило зі служби величезну кількість солдатів і офіцерів, воєнні поразки та фінансові труднощі Речі Посполитої — всі ці обставини, що збіглися у часі, створювали доволі сприятливу ситуацію для залучення іноземних найманців до гетьманської армії. Існувало щонайменше два способи поповнити військо «німецькими» жовнірами. Першим були вербуєнки («затяги») за кордоном, другим — переманювання на свій бік солдатів противника чи схиляння до служби полонених найманців.

Уже в листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, Б. Хмельницький відправив листа до полковника німецької залоги міста Л. Вейгера, пропонуючи йому перейти на бік Війська Запорозького (Грушевський, М. 1995, с. 97¹). Гетьман звертався до найманців, як до «людей рицарських», котрих із козаками єднає воєнне ремесло й служба Речі Посполитій: «І хоч не всі ми коронні сини, але всі з предків військові, і тому з такими ж рівними собі в рицарстві, як в. м., раді товаришувати, ніж з обох боків даремно вмирати ... ми просимо в. м. до себе в одну компанію і в одне товариство... Якщо котрі з вас є тепер полковниками, і у нас кожен з пошаною у своєму полку залишиться ... не будете в. м. ані голодні, ані голі, ані піші, і без сумніву будете ... задоволені... І ми вважаємо, що в. м., будвши завжди нашими братами і християнами, радо на це погодитесь як люди, що звикли своєю працею або шаб-

¹ Жерела до історії України-Руси. Львів: Друкарня НТШ, 1913. Т. 6. С. 130.

лею шматок хліба заробляти, як і ми цим же на світі живемо»¹. Апелювання до спільних жовнірських чеснот, однак не вплинуло на Л. Вейгера та його офіцерів і у відповіді вони заявили Б. Хмельницькому, що «війську було звичайним шукати хліба шаблею, але ж звичайно ми (за межами) Речі Посполитої як своєї матері, як її приятелів шукали. Тому ми завжди і скрізь готові допомогти в. м., якщо це не суперечить слову й зиченню Речі Посполитої, бо ми хоч і не польський народ, але ми сини цієї Речі Посполитої як і поляки, інфлянци, курляндці, а особливо я, Вейгер, полковник над людом чужоземським, є і сином, і сенатором Речі Посполитої, ельбінзьким каштеляном»².

На осінь 1648 р. Б. Хмельницький, очевидно, вже мав при собі якусь кількість «німців» (перевербованих або дезертирів). Цитований лист до Л. Вайгера був відправлений у місто через «вашого товариша Німця Петра», а в інших посланнях Хмельницький згадував 7000 жовнірів, котрі вже приєдналися до повсталих (Грушевський, М. 1995, с. 97). Навіть, якщо ця заява була блефом, така активність гетьмана не могла не викликати в коронних влад занепокоєння, яке істотно зросло після спроб самостійно вербувати найманців. Сильно збентежила королівський двір у січні 1651 р. звістка про те, що до Хмельницького з сусідніх країн вирушило кілька найманих відділів. Анонімний лист з Варшави повідомляв, що «полковник один цісарський на ім'я Лоренц Хольф з 2000 рейтарів пішов горами до Хмельницького, будучи ним найнятий, і трапив у немилість імператора... Послано до угорського воєводи і до господаря, і до імператора від Кракова спостерігають, що робиться в диких горах ... Ракоці 3000 німців також послав Хмельницькому»³. Львівський підкоморій М'яковський повідомляв дещо інші подробиці, отримані від краківських інформаторів, «що якийсь ватажок Кірфелт ... якого розшукують іменем християнського імператора, йде і хоче пробиватися з Німеччини до Хмельницького через Польщу з тисячею рейтарів і стількома ж драгунів»⁴. В прикордонні повіти надіслали тривожні повідомлення, «начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з неприятелем против Речі Посполитої» (Грушевський, М. 1996, с. 168). 27 лютого 1651 р. коронний кухмістр Анжей Мнішек у листі до львівського підстарости писав: «король наказав мені, щоб я вас перестеріг, бо туди (під Львів. — *Авт.*) йдуть німці-волонтери, що прямують до Хмельницького, не маючи жодного мобілізаційного листа. З такими треба обережно поводитися й добре їх перевіря-

¹ Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутч. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. С. 69.

² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. 2012. Т. 1: 1648–1649. Київ. С. 182.

³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. Т. 2: 1650–1651. Київ, 2013. С. 48.

⁴ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. Т. 2: 1650–1651. Київ, 2013. С. 50.

ти. Розіслано універсали, думаю, що вони й до Львова дійдуть, про те, щоб їх скрізь громили; треба наказати, хоч би де вони з'явилися, їх треба бити» (Мицик, Ю. & Дятлов, В. 2002, с. 133).

Ще одним способом залучити іноземних найманців була агітація полонених, що потрапили до рук козаків після переможних битв. Випадки переходу «німецьких» драгунів на бік повстанців фіксуються вже в ході операції під Жовтими Водами 1648 р. (найімовірніше, йшлося про дезертирів і перебіжчиків, що були русинами, з коронних рот, приставлених, згідно з Ординацією 1638 р., до реєстрових полків)¹. На думку Томаша Цесельського, полонені іноземці могли перейти на гетьманську службу після битви під Батогом 1652 р. (Ciesielski, T. 2007, s. 39–40).

Формувати драгунські підрозділи продовжив гетьман І. Виговський. Ці відділи спільно з «німецькими» піхотними підрозділами (мушкетерами), очевидно, включали якусь частину найманців, котрі служили ще Б. Хмельницькому. Наприкінці 1657 — на початку 1658 рр. їх доукомплектували й вони вже брали активну участь у бойових діях проти антигетьманської опозиції в травні 1658 р.² Ця інформація цілком узгоджується з повідомленням Самовидця про те, що вже при початку правління І. Виговський «почал драгунію збирати» (Літопис Самовидця, 1971, с. 77). Саме в «німцях» Виговський бачив організаційне ядро постійної десятитисячної армії Князівства Руського, задекларованої в Гадяцькому трактаті 1658 р. Під час дискусій щодо його положень з'явився пункт про дозвіл на «вільні затяги в Польщі людей німецьких» — право, якого в Речі Посполитій не мала навіть Литва (Kroll, P. 2008, s. 116). Водночас гетьман просив у короля допомоги не польськими військами, а саме німецькими формуваннями, але, за інформацією московських шпигунів, той відмовився «для того что ему самому немцы надобны»³. Ще під час пошуку компромісів із коронними дипломатами на початку 1658 р. І. Виговський прагнув заручитися посередництвом бранденбурзького курфюрста, просячи, щоб польські та пруські комісари привели з собою 1000 рейтарів і 1000 драгунів (Олянчин, Д. 1927, с. 126).

Бойове хрещення гетьманських драгунів сталося при облозі Полтави влітку 1658 р., перебіг якої зафіксувала реляція анонічного слуги С. К. Беньовського, очевидця тих подій. Серед інших деталей він описав раптовий напад у ніч з 9 на 10 червня сил полтавського полковника Пушкаря на гетьманський табір, до якого нападників підступно впустив черкаський полковник Ф. Джеджалій. І. Виговський, збентежений шумом, утік з охороною до обо-

¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов Киев. Т. 1. Киев, 1846. С. 52.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. 1863. Т. 4. Санкт-Петербург. С. 128.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. 1892. Т. 15. Санкт-Петербург. С. 303.

зу татарського війська, розташованого неподалік. Не заставши в таборі гетьмана, Ф. Джеджалій і М. Пушкар пересварилися між собою, а їхні козаки кинулися грабувати обоз. «За тим розрухи великі й метушня зчинилися й під покровом темної ночі не видно було, хто між собою б'ється... — пише анонім, — Опирався особливо Носач та інші прибічники Виговського. Драгунія теж, котрих понад півтора ста було, добре билася, що аж до світання...» (Гарасимчук, В. 1994, с. 98). Тим часом, до табору повернувся гетьман з татарами й контрактаував нападників, розсіявши їхні сили. В Конотопській битві 27 червня 1659 р. драгунський полк гетьмана брав активну участь у сутичці за переправу через р. Куколку й у пізнішому переслідуванні московського війська, зазнавши при цьому відчутних втрат (Мицик, Ю. 2004, с. 73–74).

Драгунські чати постійно супроводжували гетьманську ставку: так, в обоzi поблизу Сорочинців у лютому 1659 р. при І. Виговському було «немцев 150 человек да польских людей 300 человек»¹. Цікаві деталі драгунської служби оповідали московські посланці Г. Булгаков та Ф. Байбаков, що перебували в Переяславі в січні 1659 р. Послів залишили в місті очікувати приїзду гетьмана, «на котором дворе были (посли. — *Авт.*) поставлены, и на дворе и у дверей под окошками стали драгуны немцы на карауле, и никого к тому двору не пускали»². За кілька днів, після прибуття до міста І. Виговського, послів проваджено до нього: «а как на двор въехали, и на гетманском дворе в сенех и по крыльцу стояли немцы с мушкеты»³. Ці деталі вказують на те, що драгуни не лише виконували функції збройної охорони ясновельможного, але й пильнували життєво важливі пости при гетьманських резиденціях, іноземних посланцях тощо.

Після зречення І. Виговського влади восени 1659 р. значну частину «німецьких» підрозділів винищили повсталі козаки. Втім, його наступник на гетьманстві Ю. Хмельницький відновив вербунок «чужоземських» відділів. Так, після чуднівсько-слободищенської кампанії 1660 р., що завершилася відновленням унії Гетьманщини з Річчю Посполитою, до війська Ю. Хмельницького, як союзницька допомога, приєдналися коронні хоругви, які надіслав польський король. Водночас фінансові проблеми коронного скарбу й кількарічна заборгованість жалування штовхали багатьох жовнірів на бік гетьмана, в сподіванні розжитися легкою здобиччю й гетьманськими грошима. Отже, це створило передумови для формування власних відділів Ю. Хмельницького. В листопаді 1661 р. батуринський полковник П. Уманець свідчив про перебування в Україні 4000

¹ Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией наук. 1894. Т. 2. Санкт-Петербург. С. 652.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. 1872. Т. 7. Санкт-Петербург. С. 268.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. 1872. Т. 7. Санкт-Петербург. С. 270, 295.

«ляхів» «своевольных и найманных за гроши» (втім, ця цифра могла бути істотно перебільшеною)¹. В липні 1662 р. до гетьмана в пошуках служби, «от голоду и от всякой нужи из разных полков и земель», прибуло 900 мушкетерів і драгунів з коронного війська, яке стаціонувало під Львовом². Ю. Хмельницький висунув своє військо проти сил антигетьманської опозиції на чолі з Я. Сомком, якого підтримувала московська армія Г. Ромодановського. За свідченням Самовидця, «гетман Хмельницькій, зтягнувши орди часть и жолніров, комонника и піхоти, и з усіми полками своїми переправивши Дніпр, подступил под Переясловле и оно го доставал час немалый» (Літопис Самовидця, 1971, с. 85). Однак штурми міста виявилися невдалими й Сомко та Ромодановський «казаков и ляхов и пехоту Юраскову многию по самыя таборы и немец в шанцах побили, и на роскате две пушке медных и знамена взяли»³.

Воєнні лихоліття Руїни, політична та економічна нестабільність в країні були головними перешкодами для гетьмана в стабільному утриманні «німецьких» полків, а особливо кавалерії. Уже в часи гетьманування П. Тетері (1663–1665) драгунів у його війську істотно поменшало. В петиціях, поданих на сейм у листопаді 1664 р., П. Тетеря просив, зокрема, перенести його резиденцію до Білої Церкви, зауважуючи, що «зосібна кожен гетьман для необхідної асистенції, в якій зазвичай є його велика потреба як вартвого спільного блага, повинен мати при собі повсякчас, на законних підставах, шістдесят драгунів під короговою, на яких всі витрати мають іти зі старства Білоцерківського на того ж гетьмана оберненого» (Крикун, М. 2006, с. 111). У наступних проханнях ішлося про «драгунію небіжчика Виговського, воеводи київського, а нині пана гетьмана нашого, сто двадцять чоловік», котрі протягом кількох років «в кривавих боях мужньо опалали» й потребують сплати жалування за дві чверті року. Петиція зазначала, що драгуни лишатимуться «на дальші услуги Його Королівської Милості й Речі Посполитої при боку Пана Гетьмана», тобто сейм мав легітимізувати наявну військову частину (Крикун, М. 2006, с. 121).

Очевидно, що ні організаційні, ані фінансові можливості гетьманів уже не надавалися до збільшення драгунських формувань і тим паче до перетворення їх на окремих рід війська. Рештки цих формувань остаточно влилися до складу гетьманського надвірного війська, що добре видно на прикладі драгунів П. Тетері та його наступника П. Дорошенка (1665–1676). Влітку 1667 р., після капітуляції польської залоги Чигирин, 150 драгунів з її складу лишилися в місті, виявивши бажання служити гетьмано-

¹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Далі — ІР НБУВ). Ф. II. Спр. 15406. Арк. 5.

² ІРНБУВ. Ф. II. Спр. 15405. Арк. 52–53.

³ ІР НБУВ. Ф. II. Спр. 15405. Арк. 54–55.

ві¹. Командиром драгунської хоругви був капітан Бідерман, призначений комендантом гетьманської столиці. Влітку 1670 р. він командував військами П. Дорошенка, що блокували Білу Церкву (Дорошенко, Д. 1985, с. 303, 665). Драгуни залишалися у Чигирині ще в жовтні 1676 р., коли П. Дорошенко вже зрікся гетьманства. Описуючи рештки його війська, посланці І. Самойловича згадували «особо полтораста человек драгунов, которые в чигиринском замке», котрі, швидше за все, перейшли на службу до лівобережного гетьмана².

У володарів Лівобережної Гетьманщини драгунські формування так само не переросли в самостійні формації й були частиною прибічної гетьманської гвардії. В розбудові постійної армії гетьмани зробили ставку не на «німецькі» формування, а на власне козацькі взірці, на основі яких створилися охочекомонні (компанійські) та охочепіхотні полки (Сокирко, О. 2006, с. 65–76). Зокрема, драгунська рота існувала при дворі колишнього чернігівського полковника Д. Ігнатовича (Многогрішного), якого в грудні 1668 р. обрали гетьманом Лівобережної України. Московські інформатори повідомляли, що «...гетман поехал из Седнева в Чернигов двором своим, а войска при нем толко одна его драгунская хорунга, а иного войска с ним не пошло, для того что поехал он в Чернигов на крестины к писарю своему...»³. Ймовірно, ці драгуни відіграли вирішальну роль у старшинській раді в Новгороді-Сіверському, про яку Самовидець зауважив: «себі гетманства жичачій (Многогрішний. — *Авт.*), назбирал компанії з литви, ляхов и иных немало, жеби оному зичливими били, и избравши усю старшину поблиз себе задніпровскую до Новгородка, и приказал оним, жеби собі цалого гетмана настановили, не сподіваючися на оборону гетьмана Дорошенка. Що старшина, будучи у дворі зачинени, которих было омаль, а при Многогрішном немало его компанії, и боячися що болше мовити, але пошовши гуртом, просили его Многогрішного, жеби он над ними гетманом был» (Літопис Самовидця, 1971. с. 106).

Цей драгунський підрозділ успадкував наступник Д. Многогрішного на гетьманстві І. Самойлович (1672–1687). Вочевидь, роту також поповнили драгуни П. Дорошенка, які виявили бажання залишитися на службі в нового володаря, тож це формування було вже цілим полком. Принаймні 1677 р. гетьман казав московському стольнику Карандєєву про своїх «дрогакий 500 человек»; паралельно в джерелах згадується два драгунських капіта-

¹ Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1870. Т. 2. С. 137.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. 1882. Т. 12. С. 775.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. 1872. Т. 7. Санкт-Петербург. С. 156.

ни, що опосередковано свідчить про двортний склад полку¹. В травні цього року Самойлович відправив на допомогу Чигирину в турецькій облозі сердюків, «также роту драгунии своєї»², а вже в липні того самого року гетьман писав, що відправив до міста «надворное пешее и драгунское знамя»³. Драгуни були виряджені для посилення чигиринської залоги й наступного року. Патрік Гордон занотував у щоденнику за 1678 р., що гетьман прислав до міста 96 «польских драгун». Очевидно, шотландця ввів в оману одяг жовнірів, відмінний від козацького, але схожий на вбрання драгунів коронної армії (Гордон, П. 2005, с. 50). Прикметно, що П. Гордон повсякчас відзначав високі бойові якості та дух найманців, зауважуючи, що «казаки, особливо польские драгуны и сердюки, казались весьма веселы» (Гордон, П. 2005, с. 55). Драгуни разом із козаками брали участь у контратаках турецького облогового табору протягом усієї оборони Чигирина, котра видалася дуже важкою й виснажливою (Гордон, П. 2005, с. 59). В середині липня драгуни до останнього утримували оборону переправи через р.Тясмин, що була останнім коридором, котрим гарнізон отримував допомогу від козацько-московських військ, які рухалися на допомогу. «После гибели капитана польских драгун и некоторых других — писав Гордон — пришел приказ от гетмана оставить оную позицию» (Гордон, П. 2005, с. 60). Водночас, решта надвірного драгунського полку перебувала в лавах армії І. Самойловича, що пробувала деблокувати Чигирин, і брала участь у битві за Бужинську переправу, охороняючи гетьманську ставку.

Значні втрати, яких зазнали гетьманські драгуни в Чигиринських кампаніях 1677–1687 рр., імовірно, остаточно перетворили їх на невеличку церемоніальну формацію, котра основну службу несла при гетьманському дворі. Так, відомо, що вони супроводжували посольство І. Мазепи до Москви 1690 р. Зокрема, гетьману асистувало 528 козацьких старшин, канцеляристів, перекладачів, дворян і слуг, серед яких було і 50 драгунів на чолі з капітаном⁴. Але в другій половині правління І. Мазепи драгуни вже не згадуються, ні під час урочистих виправ, ані під час воєнних кампаній, що може опосередковано свідчити про їх поступове зникнення й розчинення в інших формаціях надвірного війська⁵.

На жаль, у джерелах збереглися тільки уривчасті повідомлення про внутрішню організацію драгунських контингентів. За браком відомостей, можна

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археогрфическою комиссиею. 1884. Т. 13. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург. С. 190.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археогрфическою комиссиею. 1884. Т. 13. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург. С. 362.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археогрфическою комиссиею. 1884. Т. 13. Санкт-Петербург. Санкт-Петербург. С. 234.

⁴ РГАДА. Ф. 229. Оп. 2. Д. 115. Л. 290 об. — 291.

⁵ Гетманское представительство при русском дворе // Киевская старина. 1883. № 9–10. С. 317–320.

припустити, що їхні організаційні засади в цілому були подібні до тогочасних коронних і литовських аналогів, котрі стали взірцями для наслідування. Драгунський полк поділявся на кампанії (роти) до 80 чоловік; кілька рот (від 2 до 8) становили полк. Рота була основною адміністративно-тактичною одиницею, водночас полки згадуються в джерелах дуже рідко (це стало наслідком загалом невеликої кількості драгунів, котрих було легше утримувати в невеликих підрозділах, щоб зберігати бодай мінімальну комплектність). У документах 1660–1670-х рр. на посадах командирів драгунських рот згадуються капітани. В скарбовому розписі військових витрат 1678 р. окрім них ще фігурують лейтенант (поручник), прапорщик («хорунжий»), сержанти і литаврник («довбиш») (Романовський, В. 1930, с. 5, 12, 16).

Як уже зазначалося, головними способами поповнювати драгунські частини був вербунок («затяг») добровольців, або ж переманювання на службу дезертирів. Водночас, зауважимо, що етнічна ідентифікація іноземних найманих вояків ускладнена. В документах «німці» завжди чітко відокремлювалися від інших жовнів-чужинців — волохів, молдаван, сербів, татар та ін. Однак у старопольській і староукраїнській актових мовах XVI–XVII ст. термін «німець» був загальний, позначаючи вихідців з абсолютно різних регіонів Західної та Північної Європи (власне німців, фламандців, валлонів, голландців, шотландців, ірландців та ін.) (Wisner, H. 1978, s. 107). У коронній і литовській арміях іноземці становили, зазвичай, офіцерську та сержантську кадр, тоді як рядових набирали з селян і містян Великопольщі, Помор'я, пруських ленів короля. Відповідно, їх склад був поліетнічним (поляки, пруссаки, шведи, курляндці та ін.), а не чисто німецьким. «Німецькі» підрозділи драгунів, які поширилися як репліка мілітарної моди, в приватних військах литовських і руських магнатів, комплектувалися переважно з підданських селян, утримання яких коштувало менше від утримання іноземців. П. Шевальє писав, що 1648 р. чимало значних панів, аби зекономити на утриманні «чужоземної» гвардії, озброїли й убрали на позір драгунів багато власних селян (Шевальє, П. 1993, с. 78). Про таких надвірних «німців» сучасники говорили, що вони «natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani» («народу руського, віри грецької, вигляду німецького»)». Всі ці нюанси, хоча й ускладнюють етнічну ідентифікацію вояків у гетьманському війську, але дають змогу аргументовано припускати, що більшість із них походила з литовських і руських теренів. Так, за свідченнями московських посланців Г. Булгакова та Ф. Байбакова, котрих утримували в Переяславі у січні 1659 р., «стояли на карауле драгуны на том дворе, где стояли Григорей и Фирс и из тех драгунов один человек пришол в светлицу, зовут его Мартынка Лисовской, и говорил Григорью и Фирсу тайно: которые де драгуны у гетмана ходят по немецки, то де не прямыя нем-

¹ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Київ, 1848. Т. 1. Ч. 3. 52.

цы, — ляхи, поляки и казаки, которые полешились и понадевали немецкое платье; а прямых де немцов немного»¹. Грошові винагороди для драгунських удів, зафіксовані скарбовими розписами 1678 р., теж засвідчували виключно українські імена та прізвища (Романовський, В. 1930, с. 14). Всі ці дані в сукупності дають змогу аргументовано припустити, що основну частину особового складу драгунських відділів становили вихідці з України та суміжних регіонів Малопольщі й Литви.

Наведені повідомлення джерел непрямо свідчать і про озброєння, екіпування та одяг драгунів. Головною їх рисою було те, що вони мали явно не козацький вигляд, виділяючись з-посеред інших формувань гетьманського війська. Ймовірно, більшість драгунів мали озброєння й амуніцію західноєвропейського типу з певними особливостями, притаманними східноєвропейським воєнним реаліям. Рядові, капрала й сержанти, очевидно, були озброєні легкими мушкетами або карабінами, пістолями, палашами та шаблями; можливо, частина драгунів мала також короткі піки, що їх використовували в піших шикуннях і для створення перешкод ворожій кінноті («іспанських рогаток»). Драгунське спорядження коштувало недешево. П. Гордон, який 1659 р. набирав лейб-роту драгунів для коронного підчашія К. Любомирського, згадував, що спеціально замовляв для своїх солдатів мушкети, сідла, кінську зброю («англійську»), остроги й чоботи (ботфорти) (Гордон, П. 2002, с. 48). Особливо важливою деталлю видається виготовлення амуніції, бо вона вказує на суттєві відмінності кавалерійського спорядження західного взірця від польських і козацьких аналогів. Драгуни зазвичай практикували т. зв. «глибоку посадку» в сідлі з високими луками й низько підвішеними стременами, котрі тримали ноги вершника випростаними й жорстко фіксували його тулуб у сідлі (легка польська, козацька, татарська й московська кіннота вживала інший тип сидел з високо підібраними стременами, що уможливлювало кругові рухи вершника). Отже, ці та подібні елементи екіпування мали виготовляти за окремим замовленням ремісники, переважно німці. Якщо амуніція обійшлася П. Гордону в 28 флоринів (близько 50 злотих), то 60 нових мушкетів — у 240 (близько 430–440 злотих) (Гордон, П. 2002, с. 29).

Грошові виплати офіцерам і солдатам «чужоземного автораменту» (*жолд*) традиційно видавалися «*чвертями*», тобто шоквартально. В литовському війську часів Смоленської війни 1632–1634 рр. драгунський капітан-лейтенант отримував 100 злотих, а рядовий драгун 13 злотих на місяць (Gawron, P. 2019, s. 146, 150). У 1648–1649 рр. місячна плата рядового драгуна коронного війська коливалась у межах 15–20 злотих (Wimmer, J. 1968, s. 51, 56). Капітан драгунської роти шведської армії в 1657–1659 рр. отримував 20 рік-

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. 1870. Т. 5. Санкт-Петербург. С. 273.

далерів (близько 100 злотих), лейтенант і прапорщик отримували по 6 ріксдалерів (близько 30 злотих), солдати — по 1 ріксдалеру (близько 5 злотих) на місяць і пайок (хліб та пиво) (Гордон, П. 2000, с. 203; Гордон, П. 2002, с. 9). Крім жалування, офіцери та унтер-офіцери, котрі вербували, отримували зі скарбниці спеціальні преміальні суми (нім. *laufgeld*), пропорційно до кількості новобранців, яких вони залучили (Gawron, P. 2019, s. 149). В деяких випадках також наймач міг установлювати виплати на денщиків і пажів (нім. *hacke shutsen*) (Гордон, П. 2000, с. 203).

На жаль, джерела зберегли вельми уривчасті відомості про грошове й натуральне утримання гетьманських драгунів, які походять передусім із розписів витрат військового скарбу 1678 р. (більшість фінансової документації загинула разом із рештою архівів вищих установ Гетьманщини під час знищення Батурина 1708 р.). Зокрема, влітку — восени 1678 р. драгуни при гетьманському дворі отримали: поручник — 26 злотих, рядові — по 11 злотих (Романовський, В. 1930, с. 5). Водночас драгуни, котрі боронили Чигирин, мали більші виплати: капітан — 15 кіп (37,5 злотих), хорунжий — 10 кіп (25 злотих), сержанти — по 5 талярів (40 злотих), а драгуни — по 3 таляри (24 злотих) (Романовський, В. 1930, с. 5). Після завершення кампанії вони також діставали разові премії: капітани — по 1 талюру і 6 золотих (загалом близько 14 злотих) і тканину, довбиш — півталяра (4 злотих), хорунжий і сержанти — по 5 злотих, драгуни — по 2,5 злогого (Романовський, В. 1930, с. 12, 16).

Окремі суми гетьман виділяв на поранених і підтримку осиротілих сімей, що було цілком звичною патрональною практикою того часу: «Особливе раннімь шести челоуѣкомъ до тоейжъ дачи еше далемъ по копѣ на рань» (Романовський, В. 1930, с. 5). Окрім того, спеціальні виплати отримали вдови загиблих: «Септеврия 24 по росказаню панскомъ далемъ семомъ драгункамъ по талюру Ялибендихци, Мариѣ Казимирци, Мариѣ Добышци, Христи Залѣский, Хими Петровой, Зинѣ Вылковской, Орышцѣ Христофоровой» (Романовський, В. 1930, с. 14). Осібно було винагороджено вдову полеглого в Чигирині драгунського капітана Карвацького: «Мѣсяца Октоврия 4, по росказаню панскомъ далемъ небожчика Карвацкогo жонѣ дватцать зол. на хату» (Романовський, В. 1930, с. 15). За поминання душ загиблих драгунів гетьман зробив щедрий вклад: «Небожчикомъ драгонкѣ коменды Карвацкогo, которые ранними будучи в Чигринѣ тритцать осмь челоуѣка померли, за души ихъ далемъ до монастыра Печерского таляровѣ дватцать безъ двохъ зол.» (Романовський, В. 1930, с. 13).

Втім, варто зауважити, що аналізований розпис зафіксував не поточні, а екстраординарні видатки військового скарбу, пов'язані з Чигиринською кампанією 1678 р. Тож питання, яким було регулярне жалування драгунів, значною мірою залишається відкритим. Доречно припустити, що структура їхнього забезпечення була назагал подібною до забезпечення інших кате-

горій найманців (компанійців і сердюків), складаючись з власне грошового жалування (*жолду*), фуражу та продовольства (*стайї*) (Сокирко, О. 2006, с. 168–202). Зокрема, жолд рядових компанійців наприкінці XVII ст. коливався від 2,5 златого до 8 злотих на місяць, що, як ми бачили, було цілком співмірним драгунському жалуванню (Сокирко, О. 2006, с. 172–175). В розписі 1678 р. також ідеться про видачу драгунським капітанам мусулбесу (турецької бавовняної тканини) для пошиття одягу (*барви*), а також грошей на закупівлю курінних казанів (ця стаття жалування була характерною також для гетьманських сердюків) (Романовський, В. 1930. с. 5–16).

Разом із тим, є підстави припускати, що поступовим перетворенням драгунів на елітарну частину гетьманської гвардії, матеріальні умови їх утримання ставали кращими від решти найманців. Про це свідчать, зокрема, часті й різноманітні преміальні виплати і подарунки, які доповнювали стандартне жалування. Надвірні драгуни, які охороняли І. Мазепу під час поїздки у Москву, отримували особнє жалування та подарунки з царської скарбниці, що було звичайною практикою утримання посольських місій. Так, у вересні 1690 р. на їхні потреби було виділено: «драгунському капитану и казакамъ, которые при генеральной старшине и иныхъ особахъ денегъ по 2 алтына, питья по 2 чарки вина, по крушке меду, по 2 крушке пива. Драгунамъ питья по 2 чарки вина, по 2 крушке пива»¹. При поверненні посольства в Гетьманщину було видано «драгуномъ 50 человекомъ по сукну амбурскому, да по соболу по рублю соболь»².

Для порівняльного контексту нагадаймо, що жалування реєстрових козаків у Гетьманщині, встановлене з 1654 р. в договірних статтях гетьманів із московськими царями, становило 30 злотих на рік, тобто щонайменше вчетверо менше, ніж для найманих жовнірів³. При цьому, Б. Хмельницький та його наступники, формуючи власну постійну армію, мусили зважати на розміри ставок жалування їхніх конкурентів — польської, литовської та шведської армій. Жолд гетьманських найманців мав би бути не нижчим, ніж в арміях сусідів, а при переманюванні найманців на свій бік навіть вищим. Єдиною пом'якшувальною обставиною було те, що в умовах дефіциту грошей, який став хронічним для практично всіх держав Східної Європи, охопленої війнами, заборгованість жалування була повсюдною, даючи гетьманам змогу проявляти спритність і маніпулювати обіцянками під час вербунків. Утім, покладатися на цю практику в довшій перспективі було неможливо. Вже в квітні 1654 р., видаючи універсал про призначення скарбовим екзактором (фіскалом) О. Астаматія, Б. Хмельницький зазначав, що «ижь мы, маючи великий росходъ на людей чужоземскихъ, а приходовъ мало маю-

¹ РГАДА. Ф. 229. Оп. 2. Д. 88. Л. 291 об.

² РГАДА. Ф. 229. Оп. 2. Д. 92. Л. 179 об.

³ Источники малороссийской истории. Т. 1. Москва, 1858. С. 64, 66, 218–219, 256, 309.

чи на такє росходи» мусили встановити мита з іноземних купців до військового скарбу¹. В подальшому здавання в оренду збору державних податків стане одним з головних інструментів управління фіскальними ресурсами Гетьманщини.

Впорядкування податків і зборів в умовах воєн було замало, тому іншим кроком, що давав змогу оплачувати воєнні витрати, була грошова емісія. Вже за правління Б. Хмельницького це питання частково вирішувалося шляхом карбування підробленої польської монети середніх номіналів (півтораків). До цієї практики пізніше вдавався також П. Дорошенко, чії воєнні витрати були дуже значні (Козубовський, Г. 2001, с. 38–44). Водночас у Гадяцькому трактаті 1658 р. було вперше заявлено про плани впровадити монетну регалію для Руського князівства — Гетьманщини. Частково проєкт карбування власної монети для фінансування постійної армії реалізував І. Самойлович, який за сприяння Москви розпочав карбувати т. зв. «сєвські чехи» у 1685–1686 рр. Втім, ця емісія так і не вирішила проблем дефіциту фінансів.

Особливістю вербункових практик XVII ст. було те, що створення нових найманих частин потребувало одномоментного інвестування в них готівки: авансових виплат офіцерам і сержантам, новобранцям, закупівлю зброї й амуніції. Ці суми зазвичай були дуже значними. Так, 1632 р. литовський підкоморій Я. Радзивіл розпочав комплектувати «німецький» полк із 1000 мушкетерів і 200 драгунів. Планувалося, що його вартість становитиме 51000 злотих, але реальні витрати перевищили цю суму, сягнувши 76400 злотих (Gawron, P. 2019, s. 152, 154). Варто врахувати, що за 20 років, із початком Хмельниччини та серії коаліційних війн, які вона спровокувала, порядок цих сум істотно зріс унаслідок господарської кризи та прогресу інфляції. За підрахунками І. Крип'якевича, загальна сума доходів військового скарбу в часи Хмельницького становила близько 300000 злотих (Крип'якевич, І. 2021, с. 190–191). Водночас, кошт утримання старшини, козацького реєстрового війська й артилерії, відповідно до ставок жалування 1654 р., становив 1860000 злотих, котрі фактично в повному обсязі ніколи не виплачувалися (Крип'якевич, І. 2021, с. 193). Отже, додаткові суми на формування драгунських і мушкетерських полків ставили перед бюджетом Гетьманщини, який уже був дефіцитним, майже непідйомний обсяг витрат. На нашу думку, значною мірою саме фінанси стали тим фактором, котрий призвів до поступового згортання від вербунку «німців» і й повної відмови від нього наприкінці XVII ст.

Висновки дослідження. Вплив передових воєнних практик Заходу не міг оминати військової організації Гетьманщини, що від початку існування пере-

¹ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права. XVII–XVIII ст. // Український археографічний збірник. Т. 1. Київ, 1926. С. 61.

бувала в центрі найбільших європейських воєнних конфліктів. Безпосереднім виявом цього впливу стали спроби організувати постійну армію, що складалася з піхотних і кавалерійських частин, подібних до полків «чужоземного автораменту» Речі Посполитої. Особливе місце серед них належало кінній піхоті — драгунам, тактика яких була дуже близькою до козацької кінноти. Водночас, «німецькі» частини мали вищий за козаків рівень дисципліни та індивідуальної виучки. Однак гетьманам довелося змиритися з тим, що обрана ним «німецька» модель професійної армії, не мала шансів на повноцінну реалізацію. Причинами цього були кілька факторів: по-перше, гетьманський скарб ніколи не мав достатніх коштів, щоб перетворити окремі драгунські частини на самостійний рід війська. Забезпечення іноземних частин (особливо кавалерії), для яких зброю й амуніцію закуповували за кордоном, а надто утримання іноземних офіцерів, обходилося надто дорого. Сусідні Річ Посполита та Московія витрачали на своїх драгунів величезні кошти, котрі були явно не по кишені українським гетьманам. З іншого боку, стабільному поповненню чи кількісному збільшенню цих частин перешкождала жорстока конкуренція між центральноєвропейськими державами на ринках найманства (в першу чергу, з боку Речі Посполитої), що завадила Гетьманщині скористатися цим джерелом поповнення війська. Через дороговизну й віддаленість ринків набору драгунська кіннота за часів Хмельницького та Виговського так і не переросла в повноцінний рід війська, залишившись екзотичною частиною гетьманської прибічної гвардії.

- Бабулин, И. 2009. *Битва под Конотопом 28 июня 1659 года*. Москва: Цейхгауз.
- Гаврилюк, І. 2013. Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648–1649 рр.). *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. Серія «Історія». Вип. 3 (116). С. 14–16.
- Гарасимчук В. 1994. *Матеріали до історії козаччини XVII віку*. Львів.
- Гордон, П. 2000. *Дневник. 1635–1659* / Пер. с англ. Д. Федосов. Москва: Наука.
- Гордон, П. 2002. *Дневник. 1659–1667* / Пер. с англ. Д. Федосов. Москва: Наука.
- Гордон, П. 2005. *Дневник. 1677–1678* / Пер. с англ. Д. Федосов. Москва: Наука.
- Грушевський, М. 1995. *Історія України-Руси*. Т. 8. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М. 1997. *Історія України-Руси*. Т. 9. Київ: Наукова думка.
- Дорошенко, Д. 1985. *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності*. Нью-Йорк.
- Заруба, В. 1993. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. ССXXV: Праці Історико-філософської секції. Львів. С. 232–257.
- Козубовський, Г. 2001. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. *Магістеріум. Археологічні студії*. Вип. 6. С. 38–44.
- Крикун М. 2006. *Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали*. Київ: Критика.
- Крип'якевич, І. 2021. *Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький* / Упор. І. Сварник. Львів: Апріорі.

- Літопис Самовидця*. 1971. Упор. Я. Дзира. Київ: Наукова думка.
- Малов, А. 2023. Первые сведения о драгунах в России и появление драгун в русской армии XVII в. *Труды Санкт-Петербургского института истории РАН*. Вып. 7 (23). С. 295–316.
- Мицик, Ю. 2004. *Гетьман Іван Виговський*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Мицик, Ю. & Дятлов, В. 2002. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. *Військово-історичний альманах*. Ч. 1. С. 131–136.
- Мыщык, Ю. 1996. Об участии немцев в Освободительной войне украинского народа середины XVII в. *Вопросы германской истории. Историки и их труды: Межузовский сборник научных трудов*. Днепропетровск: ДДУ. С. 150–160.
- Оляничин, Д. 1927. Из матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII в. *Записки Українського наукового інституту*. Т. 1. Берлін. С. 113–139.
- Оляничин, Д. 1931. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. 151. Львів. С. 1–29.
- Романовський В. 1930. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини. *Український археографічний збірник*. Т. 3. Київ. С. 1–16.
- Сокирко, О. 2011. Гетьманські «німці»: війська іноземного автораменту другої половини XVII — початку XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Вип. 11. Київ. С. 246–268.
- Сокирко, О. 2006. *Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини, 1669–1726 рр.* Київ: Темпора.
- Сокирко, О. 2018. *На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII — другої половини XVIII ст.* Київ: Темпора.
- Сокирко, О. 2004. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 6. С. 141–147.
- Сокирко, О. 2001. Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького. *Український історичний збірник-2001*. Київ. С. 109–126.
- Шевальє, П. 1993. Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю. Назаренко. Київ: Томіпіс.
- Black, J. 1991. *A Military Revolution?: Military Change and European Society, 1550–1800*. Humanities Press.
- Chauviré, F. 2021. *The New Knights: The Development of Cavalry in Western Europe, 1562–1700*. Helion.
- Ciesielski, T. 2007. *Od Batohu do zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652–1653*. Zabrze.
- Gawron, N. 2019. Koszty wystawienia regimentu piechoty cudzoziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVII wieku. *Rocznik Lituanistyczny*. № 5. S. 145–160.
- Kroll, P. 2009. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego. *Studia historyczno-wojskowe*. Т. 3. S. 113–120.
- Kurrelmeyer, W. 1942. The Etymology of Dragoon. *PMLA*. Vol. 57. № 2. P. 421–434.
- Wimmer, I. 1968. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. Warszawa: WMON.
- Wisner, H. 1978. Wojsko litewskie w 1 połowie XVII wieku. *Studia i materiały do historii wojskowości*. Т. 21. S. 45–148.

Babulin, I. 2009. *Bitwa pod Konotopom 28 iyunya 1659 goda [Battle of Konotop June 28, 1659]*. Moskva: Tseykhgouz. [In Russian].

Havrylyuk, I. 2013. Funktsionuvannya pryvatnykh mahnaty'skykh armiy protyahom pershykh rokiv Khmel'nychchyny (1648–1649 rr.). [The Functioning of Private Magnate Armies During the First Years of Khmelnytskyi Revolt (1648–1649)]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka*. Seriya «Istoriya». Vyp. 3 (116). S. 14–16. [In Ukrainian].

Harasymchuk, V. 1994. *Materialy do istoriyi kozachchyny XVII viku [Materials for the History of the Cossacks of the 17th Century]*. L'viv. [In Ukrainian].

Gordon, P. 2000. Dnevnik. 1635–1659 [*Diary. 1635–1659*] / Per. s angl. D.Fedosov. Moskva: Nauka. [In Russian].

Gordon, P. 2002. Dnevnik. 1659–1667 [*Diary. 1659–1667*] / Per. s angl. D. Fedosov. Moskva: Nauka. [In Russian].

Gordon, P. 2005. Dnevnik. 1677–1678 [*Diary. 1677–1678*] / Per. s angl. D.Fedosov. Moskva: Nauka. [In Russian].

Hrushevs'kyi, M. 1995. *Istoriya Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]*. T. 8. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Hrushevs'kyi, M. 1997. *Istoriya Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]*. T. 9. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Doroshenko, D. 1985. *Het'man Petro Doroshenko. Ohlyad yoho zhyttya ta politychnoyi diyal'nosti [Hetman Petro Doroshenko. An Overview of His Life and Political Activity]*. N'yu-York. [In Ukrainian].

Zaruba, V. 1993. Okhotnyts'ke (naymane) viys'ko na Livoberezhnyi Ukraini v ostanniy chverti XVII stolittya [Mercenary Army in Left Bank Ukraine in the Last Quarter of the 17th Century]. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*. T. CCXXV: Pratsi Istoryko-filosofskoyi sektsiyi. L'viv. S. 232–257. [In Ukrainian].

Kozubovs'kyi, H. 2001. Problema karbuвання vlasnoyi monety v Ukraini v XVII st. [The Problem of Minting One's Own Coin in Ukraine in the 17th Century]. *Mahisterium. Arkheolohichni studiyi*. Vyp. 6. S. 38–44. [In Ukrainian].

Krykun, M. 2006. *Mizh viynoyu i radoyu. Kozatstvo pravoberezhnoyi Ukrainy v druhiy polovyni XVII — na pochatku XVIII stolittya: Statti i materialy [Between War and Council. Cossacks of the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 17th and Early 18th Centuries: Articles and Materials]*. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].

Krypyakevych, I. 2021. *Ukrayins'ka kozats'ka derzhava i yiyi tvorets' Bohdan Khmel'nyts'kyi [The Ukrainian Cossack State and Its Creator Bohdan Khmelnytskyi]* / Upor. I. Svarnyk. L'viv: Apriori. [In Ukrainian].

Litopys Samovydtysya [Chronicle of Samovidets]. 1971. Upor. Ya. Dzyra. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Malov, A. 2023. Pervyye svedeniya o dragunakh v Rossii i poyavleniye dragun v russkoy armii XVII v. [The First Information about Dragoons in Russia and the Appearance of Dragoons in the Russian Army of the 17th Century]. *Trudy Sankt-Peterburgskogo instituta istorii RAN*. Vyp. 7 (23). S. 295–316. [In Russian].

Mytsyk, Yu. 2004. *Het'man Ivan Vyhovs'kyi [Hetman Ivan Vyhovskiy]*. Kyiv: Vydavnychyy dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya». [In Ukrainian].

Mytsyk, Yu., Dyatlov, V. 2002. Z inozemnykh dzherel pro Berestets'ku kampaniyu 1651 r. [From Foreign Sources about the Berestets Campaign of 1651]. *Viys'kovo-istorychnyy al'manakh*. Ch. 1. S. 131–136. [In Ukrainian].

Mytsyk, Yu. 1996. Ob uchastii nemtsev v Osvoboditel'noy voyne ukrainskogo naroda serediny XVII v. [About the Participation of the Germans in the Liberation War of the Ukrainian People in the Mid-17th Century]. *Voprosy germanskoj istorii*. Istoriki i ikh trudy: Mezhevuzovskiy sbornik nauchnykh trudov. Dnepropetrovsk: DDU. S. 150–160. [in Russian].

Olyanchyn, D. 1927. Iz materialiv do ukrayins'ko-nimets'kykh politychnykh znosyn druhoyi polovyny XVII v. [From Materials for Ukrainian-German Political Relations in the Second Half of the 17th Century]. *Zapysky Ukrayins'koho naukovooho instytutu*. T. 1. Berlin. S. 113–139. [in Ukrainian].

Olyanchyn, D. 1931. Ukrayins'ko-brandenburz'ki znosyny v XVII st. [Ukrainian-Brandenburg Relations in the 17th Century]. *Zapysky naukovooho tovarystva im. T. Shevchenka*. T. 151. L'viv. S. 1–29. [in Ukrainian].

Romanovs'kyy, V. 1930. Dokument do istoriyi derzhavnoho skarbu davn'oyi Het'manshchyny [A Document on the History of the State Treasure of the Ancient Hetmanate]. *Ukrayins'kyy arkhеohrafichnyy zbirnyk*. T. 3. Kyiv. S. 1–16. [in Ukrainian].

Sokyрко, O. 2011. Het'mans'ki «nimtsi»: viys'ka inozemnoho avtoramentu druhoyi polovyny XVII — pochatku XVIII st. [Hetman's «Germans»: the Troops of the Foreign Aatorament of the Second Half of the 17th — Beginning of the 18th Century]. *Ukrayina v Tsentral'no-Skhidnyy Yevropi: Z naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.* Vyp. 11. S. 246–268. [In Ukrainian].

Sokyрко, O. 2006. *Lytsari druhooho sortu. Naymane viys'ko Livoberezhnoyi Het'manshchyny, 1669–1726 rr.* [Knights of the Second Class. Mercenary Army of the Left Bank Hetmanate, 1669–1726] Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Sokyрко, O. 2018. *Na varti bulavy. Nadvirni viys'ka ukrayins'kykh het'maniv seredyiny XVII — druhoyi polovyny XVIII st.* [Mace on Guard. Court Troops of the Ukrainian Hetmans of the Mid-17th — Second Half of the 18th Centuries]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Sokyрко, O. 2004. Nimets'ki naymantsi v het'mans'komu viys'ku doby Khmel'nychchyny [German Mercenaries in the Hetman Army of the Khmelnytskyi Period]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy*. Vyp. 6. S. 141–147. [In Ukrainian].

Sokyрко, O. 2001. Orhanizatsiya naymanoho viys'ka doby Bohdana Khmel'nyts'koho. [The Organization of the Mercenary Army of the Time of Bohdan Khmelnytskyi]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zbirnyk-2001*. Kyiv. S. 109–126. [In Ukrainian].

Black, J. 1991. *A Military Revolution?: Military Change and European Society, 1550–1800*. Humanities Press.

Chauviré, F. 2021. *The New Knights: The Development of Cavalry in Western Europe, 1562–1700*. Helion.

Ciesielski, T. 2007. *Od Batohu do zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawie 1652–1653*. Zabrze.

Gawron, N. 2019. Koszty wystawienia regimentu piechoty cudzoziemskiej w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVII wieku. *Rocznik Lituanistyczny*. № 5. S. 145–160.

Kroll, P. 2009. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego. *Studia historyczno-wojskowe*. T. 3. S. 113–120.

Kurrelmeyer, W. 1942. The Etymology of Dragoon. PMLA. Vol. 57. № 2. P. 421–434.

Wimmer, I. 1968. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. Warszawa: WMON.

Wisner, H. 1978. Wojsko litewskie w 1 połowie XVII wieku. *Studia i materiały do historii wojskowosci*. T. 21. S. 45–148.